

ԺԳ-ը դարի առաջին տասնամյակում Կիլիկիա այցելած գերմանացի արքեպիսկոպոս Վիլլ-բրանդ Ֆոն Օլդենբուրգը իր զարմանքն է յայտնում հայկական թագաւորութեան բերդերի առիթով, բայց չի թաքցնում իր յուսատեսութիւնը մայրաքաղաք Սիսը տեսնելով: Նա նկարագրում է վերջինը իբրեւ անպարիսպ մի գիւղ, իր գովաբանութիւնը պահելով ամրոցի եւ պարսպաւոր պալատի համար: Նրա թողած Անաւարդայի պատկերից երեւում է, որ անտիկ քաղաքը այստեղ լքուած էր եւ միայն յարակից ամրոցն էր զբաղեցուած: Ըստ նրա, Միսիսը փոքրաթիւ բնակչութիւն ունէր եւ միայն Տարսոնն էր մարդաշատ, որտեղ գերակշռում էին Թոյները:

Կիլիկեան պատմութեան եւ մշակոյթի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ ապահովութեան պատճառով յատկապէս լեռներն, եւ ոչ թէ հարթավայրն էր հայկական թագաւորութեան սիրտը: Դա է պատճառը, որ մայրաքաղաքը Հայերը Անաւարդայից տեղափոխեցին Սիս՝ Տաւրոսեան լեռների ստորոտը եւ նաեւ թագաւորութիւնը գոյութիւնը շարունակեց չուրջ հարիւր տարի մայրաքաղաքը Մամուլքների կողոպտելուց յետոյ: Թագաւորն ու արքունիքը միշտ հնարաւորութիւն ունէին քաղուելու անմատչելի լեռները: Զարմանալի չէ, որ գրադարանների, արուեստանոցների, մանրանկարչական դպրոցների մեծ մասը Տաւրոսի վանքերում եւ ամրոցներում էին:

Իբրեւ հողերին տիրելու համար, Միջերկրական Ծովի ափը տեղափոխուած Հայերը օգտագործեցին բնական խոչնդոտ հանդիսացող լեռնաստաններն ու բոլոր կիրճերի անցքերի մօտ կառուցեցին շարունակական շղթայով ձգուող ամրոցներ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս հազարաւոր տարիներ առաջ արել էին Ուրարտացիներն ու Ռուսա Ա.ն Վանայ լճի ափերին: Այդ ոչ քաղաքային ստրատեգիան իրեն լիովին արդարացրեց, երեք դար շարունակ ապահովելով հայերի ներկայութիւնը Կիլիկիայում:

Ռ. Էդվարդսի գրքում ներածականին յաջորդող բերդերի ցուցակում (կատալոգում) իւրաքանչիւր շինութիւն մանրամասն ներկայացւում է բոլոր ճարտարապետական մանրամասներով ու պատմական անցեալով: Ներածականին հետեւող առաջին յաւելումում տրուած են տարբեր կառուցների շարուածքի վրայ նշանները: Երկրորդ յաւելումում բերուած են բիզանդական եւ Կիլիկիայի բերդերի պատերի շաղախի քիմիական վերլուծութեան արդիւնքները, որոնցից հեղինակը եզրակացնում է, որ Հայերն ու Բիզանդացիները տարբեր ձեւով էին պատրաստում շաղախը: Երրորդ յաւելումում անգլերէն թարգմանութեամբ ներկայացուած է Լեւոն Ա.-ի (1198-99) թագաւորութեանը ներկայ ազնուականների ցանկը, ըստ Սմբատ Սպարապետի տուեալների: Հեղինակի ուսումնասիրութիւնների համար այն էական նշանակութիւն ունի, քանի որ իւրաքանչիւր իշխանի անուան դիմաց նշուած է նրա տիրոյթը: Գրքի վերջում գետեղուած տեղանունների եւ անձնանունների ցանկերը, ինչպէս նաեւ 300-ից աւելի սեւ ու սպիտակ եւ գունաւոր վերատպութիւնները մեծ կարեւորութիւն են հաղորդում խնդրոյ առարկայ ուսումնասիրութեանը: Թեմայի բացառիկութեամբ, նոր եւ հարուստ փաստական նիւթերի առատութեամբ, մեթոդաբանական նոր եղանակներով, գիրքը կարող է դասուել հայ ճարտարապետութեան քննութեան նուիրուած լաւագոյն երկերի շարքը:

ATHANASE D'ALEXANDRIE DANS LE FLORILÈGE ARMÉNIEN DU MANUSCRIT GALATA 54 (Deuxième Partie)

PAR
CHARLES RENOUX

La première partie du florilège athanasien conservé par le manuscrit arménien *Patriarcat d'Istanbul Galata 54* (XIVe s., pages 61-102) a été présentée dans un article des *Mélanges Antoine Guillaumont*¹. L'analyse de la suite du dossier, que les limites imposées à la précédente contribution ne permettaient pas de poursuivre, est menée à terme dans les pages suivantes. Cependant nous reviendrons auparavant sur la cinquième section de la première partie du florilège athanasien² – extraits éventuels du *de Incarnatione et contra Arianos* de Marcel d'Ancyre³ – que nous n'avons pu étudier entièrement⁴.

Voici quelques abréviations auxquelles nous aurons fréquemment recours:

CASEY, *Armenian Manuscripts* = R.P. Casey, *Armenian Manuscripts of St. Athanasius of Alexandria*, dans *The Harvard Theological Studies* 24 (1931), p. 43-59.

CASEY, *Letter to the Antiochenes* = R.P. Casey, *The Armenian Version of the Pseudo-Athanasian Letter to the Antiochenes, and of the Expositio fidei* (*Studies and Documents* 15), London/Philadelphia, 1947.

LAMPE = G.W.H. Lampe, *A patristic greek Lexicon with addenda et corrigenda*, London, 1984.

Lexicon Athanasianum = G. Müller, *Lexicon Athanasianum*, Berlin, 1952.

Mélanges Guillaumont = *Mélanges Antoine Guillaumont. Contributions à l'étude des christianismes orientaux*, Genève, 1988.

Ծ. Տայեցի, Սրբոյն Աթանասի Աղեքսանդրիոյ հայրապետի ճառք, թուղթք եւ ընդդիմացութիւնք.

TAYECI, S. *At'anasi* = E. Tayeci, *S. At'anasi Aleksandrioy hayrapeti čark', t'ut'k' ew anddimasc'ut'iwnk'*, Venise, 1899.

THOMSON, *Quotations* = R.W. Thomson, *Quotations from Athanasius in the Root of Faith*, dans *Armenian and Biblical Studies* edited by M.E. Stone, Jérusalem, 1976, p. 182-203.

CPG = *Clavis Patrum Graecorum* (M. Geerard).

PG = *Patrologia Graeca* (J.-P. Migne).

¹ Cf. *Mélanges Guillaumont*, p. 163-171.

² *Ibid.*, voir p. 164, la composition du dossier, et p. 168-171, la présentation incomplète des textes composant cette cinquième section.

³ Cf. CPG 2806; PG 26, 984-1028.

⁴ Cf. *Mélanges Guillaumont*, p. 169.

I. – PREMIÈRE PARTIE DU FLORILÈGE: CINQUIÈME SECTION

La cinquième section du florilège, qui occupe les pages 90–95 du *Galata 54*, comprend six fragments, mis sous le nom d'Athanase d'Alexandrie; ils se rattachent, nous allons le voir, à un *De Incarnatione et contra Arianos* que l'on attribue à Marcel d'Ancyre⁵. La version arménienne de ce traité a été publiée par Tayec'i parmi les œuvres d'Athanase d'Alexandrie⁶.

Bien qu'introduits par un titre analogue – *Du même Athanase. Du discours sur l'Incarnation du Fils de Dieu: «Les hérétiques Ariens (interprètent) fausement toutes les Écritures»*... –, les six fragments du *Galata 54* n'appartiennent pas tous au texte publié, comme le faisait déjà pressentir le deuxième fragment de cette cinquième section présentée dans les *Mélanges Guillaumont*⁸. Les quatre derniers fragments de la même section confirment cette opinion. La lecture de la recension différente du *De Incarnatione*, conservée par deux manuscrits des Pères Méchitaristes de Vienne, signalés dans l'étude de Casey⁹, n'a rien résolu quant à l'identité des fragments propres au *Galata 54*. Il faut exclure également que ceux-ci aient été extraits d'une autre œuvre mise sous le nom d'Athanase d'Alexandrie: la recherche faite, sur la base des citations bibliques reproduites en ces textes, dans le *Lexicon Athanasianum*¹⁰ et les éditions critiques publiées depuis 1952¹¹, s'est avérée négative. L'investigation élargie aux écrits connus de Marcel d'Ancyre¹² et d'Apollinaire de Laodicée¹³, fausement présentés parfois comme des œuvres d'Athanase d'Alexandrie¹⁴, ne s'est pas révélée plus heureuse. Le *De Incarnatione et contra Arianos* de Marcel d'Ancyre tel qu'il est connu actuellement en grec et dans la version arménienne de Tayec'i est-il complet? Une autre rédaction de cette œuvre aurait-elle été composée en Arménie, en vue de conforter des positions christologiques¹⁵? Ajoutons enfin que ces textes sont étrangers aux dossiers patristiques du *Contra (eos qui dicunt) duas naturas* de Timothée Aelure¹⁶ et du *Sceau de la Foi*¹⁷.

Le premier fragment de la cinquième section du dossier athanasien conservé dans le *Galata 54* a été présenté dans les *Mélanges Guillaumont*; il se rattache nettement, bien qu'avec des variantes, au *De Incarnatione* de Marcel d'Ancyre¹⁸. Nous éditons, traduisons et annotons les cinq fragments qui suivent. Le copiste du *Galata 54* ne les sépare du premier que par l'indication habituelle – յետ սղի–yet *shi*, յետ սակաւուց–yet *sakawuc'*, peu après –, insinuant ainsi que, pour lui, les cinq fragments sont extraits du même *De Incarnatione* mis sous le nom d'Athanase d'Alexandrie.

⁵ Cf. note 3.

⁶ Cf. Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 27–56.

⁷ Le compilateur cite ici le début du *de Incarnatione* (cf. PG 26,984; Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 27).

⁸ Cf. p. 168–170.

⁹ Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 43–59. C'est bien le *De Incarnatione et contra Arianos* de Marcel d'Ancyre (CPG 2806) que contiennent les deux manuscrits Vienne 629 et 648.

¹⁰ Cf. *Lexicon Athanasianum*, col. 1635–1664.

¹¹ Cf. CPG 2090–2309.

¹² Cf. CPG 2800–2806.

¹³ Cf. CPG 3645–3700.

¹⁴ Pour Marcel d'Ancyre, cf. CPG 2803–2806. Pour Apollinaire de Laodicée, cf. CPG 3665; voir aussi infra, p. 18, 23 et 24.

¹⁵ Cf. R.W. Thomson, *The Transformation of Athanasius in Armenian Theology*, dans *Le Muséon* 78 (1965), p. 47–69.

¹⁶ Éd. Ter-Mekerttschian–Ter-Minassiantz (voir CPG 5475).

¹⁷ Éd. Tēr Mkrtč'ean, Կնիք հաստոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ–*Knik' hawatoj andhanur surb Ekelec'woy*, Eĭmiciac, 1914 (réimpression anastatique, Louvain).

¹⁸ Cf. *Mélanges Guillaumont*, p. 168.

Յետ սղի (V/2):

Վասն որոյ պարտ է ամենայն քրիստոնէից հաւատալ եթէ Քրիստոսի արդարութիւնն չէ մարդկաւորէն արդարութիւն, սոյնպէս եւ կենդանութիւնն Քրիստոսի չէր երկրաւոր, վասն զի չէր ընդ իշխանութեամբ մահու՝ որ խափանելոցն էր զմահ, եւ ոչ դարձեալ ընդ մեղաւք՝ այն որ փրկելոցն էր զտիեզերս ի բարկութենէ մեղացն: Իսկ որք կարծեցինն զնա մարդ միայն գոյ, կորուսին զփրկութիւն իւրեանց, քանզի ոչ կարէ զմարդիկ լոկ մարդ մերկ փրկել. ապա յայտ է թէ նովին բարկութեամբ են այնոքիկ, քանզի ոչ կարէ այն որ ընդ բարկութեամբ է լուծանել զայլոց բարկութիւն: Յաղազս այսորիկ, պարտ է զմտաւ ածել, մի՛ որպէս զիոքու ուրուք զմտաւ ածել զերեւցելոցն մարդկան մարմնով, այլ մանաւանդ հաւատալ, եւ ի միտ առնուլ եթէ Աստուած է որ մարմնացաւն: Քանզի Աստուծոյ ըստ գործէր այն, աստուածային փառացն, աստուածային պարզեւացն. քանզի նորին Աստուծոյ էր իշխանութիւնն, կատարեալ էր պարզեւն: Քանզի եւ տուիչն կատարեալ էր, կատարեալ ոչ ըստ մարդկային կատարելութեանց, քանզի նուազ եւ փոքունք են նմա այսոքիկ, այլ բուն կատարելութիւնն ըստ աստուածային կատարելութիւնն: Այսինքն է ճամարիտ մեղ գեղ ի վերոյ քան զամենայն մարմին, որ աստուածութեամբն առաջնորդեալ լինել եւ Աստուած մարմնով երեւեալ, որպէս զի մի՛ բաժանեցուք զնա ի մարդկային մարմնաւորութենէն: Եւ դարձեալ ոչ առանց աստուածութեանն զմարդկութիւնն խոստովանիմք, զի մի՛ որպէս ի մարդ մեղաւոր եւ ընդ մահուամբ փակեալ յոյսն մեր լինիցի:

Peu après (V/2).

C'est pourquoi il faut que tous les chrétiens croient que la justice du Christ n'est pas une justice humaine; et aussi, que la vie du Christ n'était pas une vie terrestre, parce qu'il n'était pas sous l'empire de la mort celui qui devait détruire la mort¹⁹; et encore, qu'il n'était pas soumis au péché²⁰ celui qui devait sauver l'univers de la Colère²¹ causée par le péché. Quant à ceux qui pensent qu'il est seulement homme, ils suppriment leur propre rédemption, car celui qui n'est qu'un homme ne peut pas sauver les hommes; il est évident aussi que de telles gens sont au pouvoir de cette Colère, car celui qui est au pouvoir de la Colère ne peut délier les autres de la Colère. Pour cette raison, il faut considérer que ne doit pas être regardé comme inférieur celui qui s'est manifesté dans une chair humaine²², mais il faut, avant tout, croire et se persuader qu'il est Dieu celui qui s'est fait chair²³. En effet, celui-ci agissait conformément à Dieu, à la gloire divine, à la munificence divine; puisqu'il possédait la puissance de Dieu²⁴, sa munificence était parfaite. Il était bien le parfait Donateur, parfait non pas au sens des perfections humaines, car celles-ci sont faibles et de peu de valeur pour lui, mais (parfait) de la perfection par essence, conformément à la perfection divine. C'est dire que, pour nous, il est vraiment au-dessus de toute chair, lui qui dans sa divinité gouverne ce qui existe et qui s'est manifesté en tant que Dieu dans une chair, de sorte que nous ne puissions le séparer de cette incarnation humaine. Et de même, nous ne confessons pas son humanité sans sa divinité, pour que notre espérance ne soit pas comme enfermée dans un homme pécheur et soumis à la mort.

¹⁹ Cf. 1 Co 15,26.

²⁰ Cf. 2 Co 5,21.

²¹ Cf. Rm 5,9; 1 Th 1,10.

²² 1 Tm 3,16; 1 Jn 4,2.

²³ Cf. Jn 1,14.

²⁴ Cf. 2 Tm 1,8.

Յետ սղի (V/3):

Այսպիսի առնչ զառաքելոցն զաւանդութիւնս որ քարոզեցին զԹիսուս՝ Բրիստոս, եւ ոչ սոսկ մարդ. զի թէպէտ եւ մարդ ըստ մարմնոյ, այլ յերկնից զայնպիսի զմարդն: Եւ արդ՝ որ ոչ ոք զայս խոստովանեցի, յայտ է եթէ ապստամբեալ է ի Բրիստոսէ այնպիսին, եւ ոչ է արժանի ի թիւ եւ ի համար քրիստոնէից մտանել՝ այն որ հակառակորդ քրիստոնէիցս երեւեցաւ: Քանզի խորհուրդս փրկութեան մերոյ մեծ է. այսինքն է, Աստուած մարդ եղեալ է, եւ ոչ եթէ մարդն ընդ Աստուծոյ լծակցեցաւ, եւ ոչ դարձեալ Աստուած զմարդն հառ, եւ կամ դարձեալ թէ մարդն զԱստուած զգեցաւ: Եւ արդ զայս այսպէս ասելով, ուրեմն եւ ոչ մի՛ ինչ հաղորդութիւն մեր ընդ Աստուծոյ եղեալ, այսինքն մարդկութիւնս, քանզի ի մարդոյ եւ ոչ մի՛ ինչ փրկութիւն կարէ լինել՝ առանց աստուածութեանն միանալոյն ընդ մարդկութեանս: Քանզի ասէ այսպէս, թէ «Տաճար Աստուծոյ էք, եւ Հոգի Աստուծոյ բնակեալ է ի ձեզ»: Եւ դու մարդ՝ գոլով Աստուած, ընկալաւ զքեզ. քանզի ասէ այսպէս, եթէ «Ընդունի զհեզս Տէր»: Իսկ արդ քո Տէրն եւ փրկիչն՝ որ նոյն ինքն Աստուածն է, Աստուած գործէ զարեւալսն, ըստ որում եւ աւետաւորեցաքն ըստ հրեշտակին բանի՝ որ առ Յոսէփն, թէ «Մնցի կոյսն որդի եւ կոչեցեն զանուն նորա Յիսուս, նա փրկեաց ժողովուրդ իւր ի մեղաց իւրեանց»:

Եւ արդ՝ ոչ ո՞ր ուրուք եմք մեք ժողովուրդ, եթէ ոչ Աստուծոյ, որպէս եւ ասեն իսկ, թէ «Նա ինքն է Տէր՝ Աստուած մեր, մեք՝ ժողովուրդք ձեռին նորա եւ խաչն արաւտի նորա»: Կամ՝ ո՞ր զմեզ ի մեղաց ապրեցոյց, բայց յԱստուծոյ, որպէս եւ ասեն իսկ, թէ «Ո՞վ է Աստուած իբրեւ զքեզ, որ բառնաս զմեղս մեր, եւ զանց առնես զանաւրէնութեամբ մերովք»: Վասն այսորիկ մարգարէն գոչէր եւ աղաղակէր, թէ «Մանուկ ծնաւ մեզ, եւ որդի տվաւ մեզ, Աստուած հզաւր ընդ նմին»: Եւ այսպէս ասէր զնմանէն, թէ «Հայր հանդերձեցոյն յաւիտենից», սոյնպէս եւ աւրհներգուն Դաւիթ գոչէր եւ ասէր, թէ «Աթոռ քո, Աստուած, յաւիտենան յաւիտենից», ասելովն միանգամայն եւ զհոգեւորական զաւծմանէն նորա ըստ մարմնոյ, թէ «Արդ վասն այսորիկ աւծ զքեզ Աստուած, Աստուած քո, իւրով ուրախութեան առաւել քան զընկերս քո»:

Եւ նոյն ինքն դարձեալ զինքն մարդ անուանէ՝ Բրիստոս, ոչ միայն առ ի ցուցանել ըստ երկրային, ըստ մերմէ հողածնութենէս. քանզի Աստուած էր յերկնից իջեալ եւ մարմնացեալ ի Մարիամայ կուսէ: Զի եւ ինքն Բրիստոս գոչէր եւ ասէր, եթէ «Նա՛ յերկնից իջի եւ եկի առ ձեզ»: Ո՞չ եթէ առ ի բաժանելոյ ինչ զտնտեսութիւնն յիւրմէ աստուածութենէն՝ զայս ասէր: Այլ զմիաւորութիւն անշփոթելի իւրոյ մարմնանալոյն ընդ աստուածութեամբն խառն լինելոյ, ամբողջ պահելով զերկաքանչիւրոցն զերկուց բնութեանց զմիաւորութիւն տնաւրէնութեանն: Յայտ արարեալ զյառաջասացեալսն, եթէ «Նա՛ յերկնից եկի առ ձեզ», այսինքն «է մարմին իմ ի փրկութիւն աշխարհի»: Եւ դարձեալ ասէ, թէ «Նլանեմ յերկինս ուր զառաջինն». ըստ մարմնոյն ասէ զայս՝ զոր առ ի մէջն: Ահաւասիկ յայտ առնէ զանքակութիւն զաստուածութեանն ի մարմնոյն, վասն որոյ եւ ասէն իսկ, թէ «Տեսանիցէք զորդի մարդոյ՝ զի ելանիցէ ուր էրն զառաջինն», ոչ եթէ մարմին ինչ էր յառաջ յերկինս, այլ աստուածութիւնն որ միաւորեցաւն ընդ մարմնոյն: Ապա ուրեմն յայտ է, եթէ վերացաւ մարմնով, եւ երկրպագի հանդերձ մարմնովն ի հրեշտակաց:

Peu après (V/3).

(Arius) tourne en dérision les enseignements des apôtres qui proclamèrent Jésus «Christ»²⁵, et non pas simplement «homme»; car s'il est bien «homme» selon la chair, un tel «homme» cependant (vient) des cieux²⁶. Il est donc évident que celui qui ne le reconnaît pas pour tel s'insurge contre ce «Christ»; et il ne mérite pas d'être compté au nombre des chrétiens, celui qui s'est révélé l'adversaire des chrétiens²⁷. Le mystère de notre salut est grand en effet: Dieu s'est fait homme, mais ce n'est pas l'homme qui s'est uni à Dieu, ni Dieu qui s'est saisi d'un homme, ni un homme qui a revêtu Dieu. Si l'on s'exprime ainsi,

²⁵ Cf. Mt 16,16; Mc 8,29.

²⁶ Cf. Jn 3,13.31, 34.

²⁷ Arius.

il n'y eut absolument jamais communion de nous-mêmes avec Dieu, c'est-à-dire de notre humanité, car il ne peut y avoir aucun salut dans l'homme sans l'union de la divinité avec notre humanité. (L'Apôtre) s'exprime ainsi en effet: «*Vous êtes le temple de Dieu et l'Esprit de Dieu habite en vous*»²⁸. Aussi, toi, ô homme, puisque tu es Dieu, il t'a accueilli. (L'Écriture) dit ceci en effet: «*Le Seigneur accueille les humbles*»²⁹. C'est donc ton Seigneur et Sauveur, qui lui-même est Dieu, qui opère, en tant que Dieu, ce qui est saint, conformément à ce qui nous fut annoncé par la parole de l'ange à Joseph: «*La Vierge enfantera un fils et on lui donnera le nom de Jésus, c'est lui qui sauvera son peuple de ses péchés*»³⁰.

De qui sommes-nous donc le peuple si ce n'est de Dieu, ainsi que le dit justement (l'Écriture): «*C'est lui qui est le Seigneur, notre Dieu; nous, (nous sommes) le peuple de sa droite et le troupeau de son pâturage*»³¹. Ou encore, qui nous a sauvés du péché³², si ce n'est Dieu ainsi que (l'Écriture) le dit justement: «*Qui est Dieu comme toi, toi qui enlèves nos péchés et passes outre à nos iniquités*»³³. C'est pourquoi le prophète proclamait et s'écriait: «*Un petit enfant nous est né et un fils nous a été donné, Dieu fort avec lui*»³⁴. Et, de même que (le prophète) le disait «*Père des siècles à venir*»³⁵, de même le chantre David s'écriait et disait: «*Ton trône, ô Dieu, (est) pour les siècles des siècles*»³⁶, ajoutant aussi, au sujet de son onction, selon la chair, par l'Esprit: «*C'est pourquoi Dieu, ton Dieu, t'a oint d'une huile d'allégresse de préférence à tes compagnons*»³⁷.

Et le même prophète appelle encore ce même homme «*Christ*»³⁸, non pas uniquement pour indiquer qu'il est de cette terre, (né) selon le mode de notre naissance terrestre; ce fut Dieu, en effet, *qui descendit du ciel*³⁹ et qui prit chair de la Vierge Marie. Car le Christ lui-même le proclamait, lorsqu'il disait: «*Moi, je suis descendu du ciel*»⁴⁰ et *je suis venu à vous*⁴¹. N'est-ce pas pour nous faire prendre part à l'économie de son mystère divin qu'il disait cela? Mais c'est aussi (pour affirmer) l'union sans confusion de sa corporéité unie à la divinité, l'une et l'autre des deux natures conservant l'union (nécessaire) à l'économie. Si (le Christ) a prononcé les paroles précédentes: «*Moi, je suis venu du ciel à vous*»⁴², c'est pour signifier: «*Ma chair est pour le salut du monde*»⁴³. Et il dit encore: «*Je monte aux cieux où (j'étais) auparavant*»⁴⁴; il dit cela quant au corps qu'il prit chez nous. Ainsi, il manifeste que la divinité ne peut être séparée de (son) corps, et c'est pourquoi il dit justement: «*Vous verrez le Fils de l'homme monter là où il était auparavant*»⁴⁵, non pas que son corps, de quelque façon, eût été aux cieux auparavant, mais bien sa divinité qui s'est unie au corps. Il est donc évident qu'il s'est élevé avec son corps, et qu'il est adoré avec son corps par les anges.

²⁸ 1 Co 3,16. Ce texte, cité en divers passages des œuvres d'Athanase (cf. *Lexicon Athanasianum*, col. 1658), n'y est pas inséré cependant dans le même contexte.

²⁹ Ps 146,6.

³⁰ Mt 1,21. Les variantes de ce texte sont connues des versions arméniennes (éd. Zöhrab, p. 649).

³¹ Ps 94,7.

³² Cf. Ps 36,40; Is 25,9; Rm 7,24.

³³ Mi 7,18. Les variantes de ce texte, inconnues de la version de Zöhrab (p. 358), se lisent dans la *Septante* (éd. Ziegler, Göttingen, 1967, p. 227).

³⁴ Is 9,6.

³⁵ Is 9,5.

³⁶ Ps 44,7.

³⁷ Ps 44,8. Ce passage, où est cité le verset du psaume 44, n'est pas celui du *Contra Arianos I* (CPG 2093; PG 26,105C) ni celui de *l'Hom. de semente* (CPG 2245; PG 28,156BC) où est reprise la même citation.

³⁸ Cf. Ps 2,2; etc...

³⁹ Jn 3,13.

⁴⁰ Jn 6,38.

⁴¹ Jn 14,18.28.

⁴² Cf. notes 40 et 41.

⁴³ Jn 6,51.

⁴⁴ Jn 6,62.

Յետ սակաւուց (V/4):

Տէր փառաց է նոյն ինքն յաղթատութեան իւր. Որդին Աստուծոյ, զոր յաղագս մեր՝ ետ Հայր առանց խնայելով, ոչ փոխելով յիւրմէ բնութենէն, որպէս յառաջագոյն ասացաք: Այլ միացոյց իւր մարմին ի սուրբ կուէն, եւ մի եւ նոյն, անուանի Որդի: Յառաջ քան զմարդանալն՝ անմարմին Բան, յետ մարդանալոյն՝ նոյն մարմնացեալ ոչ տկարանայր խառնումնն. ապա թէ ոչ եւ մեր փրկութիւնն տկար է: Եւ զաւրութիւնն ոչ եւ զաւրութիւն, եթէ անգաւր ինչ կարծեսցուք՝ զայն որ ըստ պատկերին մերում եղեւ, եւ ընդ մարմնի միաւորեցաւ, եւ ըստ իւրոյ պատկերին ստորոծ: Աստուծոյ Բանն կատարէր՝ ընդ մարմնի խառնելով, որպէս զի խառնումնն՝ մաքուր եւ անվնաս պահեսցի:

Peu après (V/4).

Le Seigneur de gloire⁴⁵ reste le même en sa pauvreté⁴⁶: le Fils de Dieu, celui que le Père nous a donné sans l'épargner⁴⁷, (pauvreté) qui ne change rien à sa nature, comme nous l'avons dit précédemment. Il s'est uni une chair (prise) de la Vierge Marie et, un et le même, il est appelé Fils⁴⁸. Avant «l'inhumanation⁴⁹», Verbe incorporel, après «l'inhumanation», le même est incarné, sans que le mélange⁵⁰ ne l'ait affaibli; sans cela, notre rédemption serait, elle aussi, affaiblie. La puissance, également, ne (serait) plus puissance, si nous estimions tant soit peu impuissant celui qui est devenu conforme à notre image, s'est uni à la chair⁵¹ et l'a façonnée à son image⁵². En se mélangeant à la chair, le Verbe de Dieu faisait en sorte que ce mélange soit gardé pur et indemne.

Յետ սղի (V/5):

Եւ արդ՝ եւ դու, մի՛ բաժաներ զՈրդին Աստուծոյ ի մարմնոյ անտի, յորժամ երկրպագես նմա: Քանզի ոչ երկրպագի մարմնացեալն առանց իւրոյ մարմնոյն երկրպագութեան, քանզի անաստուածութիւն է այն. եւ ոչ դարձեալ կարես երկրպագանել մարմնոյն՝ բաժանելով զնա յաստուածութենէն: Եւ ոչ դարձեալ մկրտել կարողութիւն է ի մահ անդր Տեառն Յիսուսի, եթէ լոկ իբրեւ մարդոյ մահ համարիցիս եւ ոչ Աստուծոյ՝ ըստ մարմնոյն մեռեալ: Եւ արդ՝ զգուշութեամբ պահեսցուք զխորհուրդ փրկութեանս մերոյ, զմարմնացելոյ Աստուծոյ, զծառայի կերպարանս ըստ աստուածութեանն, զՏէրն զչարչարելին մարմնով, զանչարչարելին Հոգով, զնոյն ինքն մի, եւ զնոյն անբաժանելի, անմեկնելի: Մի դէմս՝ մարդկապէս տեսանես, եւ աստուածապէս իմանալի: Ոչ երկու առանձնաւորք՝ մարդկային եկամուտն աստուածային,

⁴⁵ Cf. 1 Co 2,8.

⁴⁶ Cf. 2 Co 8,9.

⁴⁷ Cf. Rm 8,32.

⁴⁸ Cf. Jn 1,14; Mt 17,5, etc...

⁴⁹ Cf. *Mardana*, ἡ ἐνανθρόπις, terme fréquemment utilisé dans les œuvres athanasiennes ou pseudo-athanasiennes pour désigner l'Incarnation (cf. le *De Incarnatione* d'Athanase, éd. C. Kannengiesser, SC 199, Paris, 1973, p. 107-110).

⁵⁰ Cf. *Xaînumn*, μίξις, κράσις, et leurs dérivés. Ces termes ont été employés par les Pères jusqu'au concile de Chalcedoine, et après, pour désigner l'union hypostatique (cf. A. Grillmeier, *Le Christ dans la tradition chrétienne: de l'âge apostolique à Chalcedoine*, Paris, 1973, p. 182-184; Lampe, p. 747, 775, 870 et 872; R.C. Chesnut, *Three Monophysite Christologies*, Oxford, 1976, p. 65ss). Mais *խառնումն-xaînumn* est aussi un terme classique de la christologie arménienne pour exprimer l'union des deux natures dans le Christ (cf. la version arménienne du *Contra eos qui dicunt duas naturas* de Timothée Aelure († 477), CPG 5475, éd. K. Ter-Mekertschian-E. Ter-Minassiantz, Leipzig, 1909, index des mots: p. 377; - R.W. Thomson, *The Teaching of Saint Gregory, Harvard Armenian Texts and Studies* 3, Cambridge, 1970, p. 200: Incarnation of Christ, technical terminology; - Գիրք քղբոց-Girk' i't'oc' = *Livre des Lettres*, éd. Y. Izmireanc', Tiflis, 1901, vg., p. 116; - Կնիք հաւատոյ-Kni'k hawatoy = *Sceau de la Foi*, éd. G. Tēr-Mkrtč'ean, Eġmiacin, 1914, index, p. 399).

⁵¹ Cf. Rm 8,3.

⁵² Cf. Gn 1,27; nous lisons ստեղծագործ au lieu de ստորոծ.

այլ մի եւ նոյն միանձն, միաւորելով երկուց բնութեանցն, աստուածութեանն եւ մարդկութեանն: Չարչարեալ մարմնոյն յաղագս փրկութեան աշխարհի, եւ կալ մնալ անչարչարելի: Որպէս եւ վայելէր իսկ աստուածութեանն, որով եւ լուծեալ լինէին մարդկային չարչարանքս ի ձեռն սուրբ մարմնոյ նորա, այնպէս եւ մահ խափանէր յարութեամբն նորա:

Peu après (V/5).

Ainsi donc, toi aussi, ne sépare pas le Fils de Dieu de cette chair, quand tu l'adores. Car celui qui s'est fait chair n'est pas adoré sans l'adoration de sa chair, ce serait en effet une impiété; et d'autre part, tu ne peux adorer la chair en la séparant de la divinité. Bien plus, il n'est pas possible de baptiser dans la mort du Seigneur Jésus⁵³, si tu (la) tiens pour la mort d'un homme seulement séparer et non pour celle d'un Dieu qui est mort dans la chair. Par conséquent, gardons avec soin le mystère de notre salut, celui de Dieu qui s'est fait chair⁵⁴, la forme de serviteur dans la condition divine⁵⁵, le Seigneur passible dans la chair, impassible dans l'Esprit, tout à la fois une seule individualité, indivisible et inséparable. Cette unique personne tu la vois selon l'humanité, mais selon la divinité (elle est) spirituelle. Il n'y a pas deux individus distincts, - l'humain, le divin s'y ajoutant⁵⁶ -, mais un seul et même sujet où s'unissent les deux natures, divinité et humanité. Bien que sa chair souffrait⁵⁷ pour le salut du monde, il demeurerait impassible. De même que cela convenait justement à sa divinité qui allait rompre nos souffrances humaines par son corps(très)saint, de même par sa résurrection il entravait la mort⁵⁸.

Յետ սակաւուց (V/6):

Եւ՝ ողորմելով մահկանացու բնութեանս մերում առեալ, զգեցաւ մեր տկարութիւնս, որպէս եւ ասէ Պաւղոս, եթէ «Որոնարհեցոյց զինքն մահուչափ՝ եւ մահու խաչի»: Եւ դարձեալ տեսանելով զմեզ առ ի հաստուցումն տանջանաց, անկարս եղեալ, ինքն զգեցաւ զնոյն բնութիւն. վասն որոյ եւ ասէ, եթէ «Քրիստոս՝ վասն մեր եղեւ անէծք»: Եւ ապա, այսպէս զգեցեալ զմարդկային բնութիւնս, միաւորեալ ընդ իւր, մատոյց առաջի Հաւր, որպէս զի իւրովը չարչարանաւք՝ անվնաս զմարդն պահեսցէ ի չարչարանաց, եւ զփոքունս ընդ մեծամեծս հաշտեցուցէ: Վասն այնորիկ էջ առ մեզ, որպէս զի մեզ ի վեր ճանապարհորդեցէ. եւ զգործ ծննդեան առնու, զի մեք նովա՝ անծնին հաշտեցուք. տկարացաւ յաղագս մեր, որպէս զի մեք՝ յարիցուք հանդերձ զաւրութեամբ, բարբառեսցուք զՊաւղոսին թէ «Յամենայնի կարող եմ այնու որ զաւրացոյցն զիս ի Քրիստոս Յիսուս»: Եւ առ մարմին ապականացու, զի զգեցուցէ զանապականութիւն. ընկալաւ մարմին մահկանացու, որպէս զի մահկանացուիս զգեցուցէ զանմահութիւն: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի եղեւ մարդ. եւ մեռաւ, զի մեք՝ իբրեւ զմարդիկս մեռանիմք, Աստուած եղիցուք: Եւ ոչ եւս ինչիցիմք մահ թագաւորել ի վերայ մեր. քանզի ասէ, թէ «Մահ ոչ եւս տիրեցէ նմա», որպէս քարոզէ առաքելական բանն: Յաղագս այնորիկ եւ խաչեալ լինի, զի յանիծից անտի գնեսցէ, եւ մեք զանմահութիւն ժառանգեսցուք: Քանզի ինքն չարչարէր, եւ վնաս էր ինչ որ. այլ եւ պարգեւս բաշխէր: Եւ ի մեռանել իւրում, ոչ կաց մնաց ի մեռեալս, այլ կենդանադործէ զմեռեալս: Սպանեալ լինէր, եւ ոչ կորնչէր. այլ սպանմամբ արեամբ իւրով՝ առհասարակ զամենեւեան փրկէր, եւ ինքն կայր մնայ անչարչարելի:

⁵³ Cf. Rm 6,3.
⁵⁴ Cf. Jn 1,14.
⁵⁵ Cf. Ph 2,6-7.
⁵⁶ La graphie du mot est très incertaine: faut-il lire *ew kam otn*, ce qui n'a pas de sens, ou bien *ekamotn*? Seule la première lettre étant susceptible de deux lectures (*ew* ou *e*), nous avons lu *ekamotn*.
⁵⁷ Cf. Is 53,4-5.
⁵⁸ Cf. 1 Co 15,54-55.

ապականացու մարմինն՝ ընդ անապական Բանին Աստուծոյ միաւորեալ լինէր. եւ սակայն մահականացու ռիչնէ կարէր վնասել անմահին, քանզի անչարչարելի էր: Այլ մանաւանդ կայ մնայ նոյնպէս անչարչարելի եւ լուծիչ մահու, քանզի որ ըմբռնէրն՝ զաւրագոյն գտանէր քան զոր ըմբռնին, յաղաքս անմահ Բանին որ ընդ նմա միաւորեալ էր, որով եւ կործանեալ լինէր մահ: Եւ որպէս մոմ ի հրոյ հալեալ կորնչէր, այսպիսի հրաշափառագոյն իրը գործէին: Քանզի անմահ Բանն միաւորեալ ընդ իւրում մարմնոյն աւգոստոսացանէր զապականացու բնութիւնն, որպէս խաւար ի լուսոյ պայծառացեալ լինի, եւ նուազ ի լաւէն՝ առանց իրիք հակառակութեան աւրհնեցի:

Peu après (V/6).

Et, prenant en pitié notre nature mortelle, il se revêtit de notre faiblesse¹, ainsi que le dit Paul: «*Il s'est humilié jusqu'à la mort et la mort de la croix*»². Et c'est aussi parce qu'il nous voyait dignes de châtement qu'il se rendit faible, qu'il revêtit la même nature (que nous); c'est pourquoi (Paul) dit encore: «*Pour nous, le Christ s'est fait malédiction*»³. Puis une fois revêtu de notre nature humaine, uni à elle, il s'est offert au Père⁴ pour préserver l'homme des souffrances par ses propres souffrances⁵, et pour réconcilier petits et grands⁶.

Pour cela, il descendit parmi nous⁷ afin de nous frayer le chemin d'en haut⁸; il consentit à naître, afin que nous, nous soyons réconciliés avec lui⁹, l'inengendré; pour nous il se voulut faible, afin que nous, nous ressuscitions pleins de force (et) que nous proclamions avec Paul: «*Je peux tout par Celui qui me rend fort dans le Christ Jésus*»¹⁰. Il prit aussi une chair soumise à la corruption, afin que (la chair) revête l'incorruptibilité¹¹; il assumait une chair mortelle, afin que cet (être) mortel revête l'immortalité¹². En tout cela il fut homme; et il mourut afin que nous, sujets à la mort en tant qu'hommes, nous devenions Dieu¹³. Alors la mort ne dominera plus sur nous; il est dit, en effet, que la mort ne domine plus sur lui, comme le proclame la parole de l'Apôtre¹⁴. Et c'est pour cela qu'il fut crucifié, afin de (nous) racheter de la malédiction¹⁵ et de nous faire hériter de l'immortalité¹⁶. C'est lui en effet qui souffrait, alors qu'il n'avait aucun tort¹⁷; plus encore, il distribuait ses bienfaits. Et lorsqu'il fut mort, il ne demeura pas parmi les morts¹⁸, mais il rendit la vie aux morts¹⁹. On le tuait, mais il ne périssait pas; bien au contraire, il sauvait ensemble toute l'humanité par l'effusion de son sang¹⁹, alors que lui-même demeurerait impassible.

¹ Cf. 2 Co 13,4; He 4,15; 5,2.

² Ph 2,8.

³ Ga 3,13.

⁴ Cf. He 9,14.

⁵ Cf. Is 53,4.

⁶ Cf. 2 Co 5,18–20.

⁷ Cf. Jn 1,14.

⁸ Cf. Jn 14,6.

⁹ Cf. 2 Co 5,18.

¹⁰ Ph 4,13. La leçon «dans le Christ Jésus», absente de la version arménienne, est connue de nombreux témoins bibliques et patristiques, grecs et latins (cf. *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel nach Petrus Sabatier, neu gesammelt und herausgegeben von der Erzabtei Beuron*, t. 24/2, 4. Lieferung, Fribourg-im-B., 1969, p. 247–248).

¹¹ 1 Co 15,53–54.

¹² Cf. Ps 81,6; Jn 1,12; Ga 3,26; etc...

¹³ Rm 6,9.

¹⁴ Ga 3,13.

¹⁵ Cf. 1 P 1,4.

¹⁶ Cf. Is 53,4–8.

¹⁷ Cf. Rm 6,9.

¹⁸ Cf. Rm 4,17.

¹⁹ Cf. Ep 1,7.

Et si l'on demande comment cela pouvait se faire, que l'on écoute ce que je dis. En lui se trouve la conjonction²⁰ de deux réalités²¹; de ces réalités, je dis qu'il n'y a rien de semblable, qu'il n'y a de comparaison possible avec aucun autre exemple. Ce qui est mortel était en effet mélangé²² à ce qui est immortel, et la chair corruptible était unie au Verbe divin incorruptible; et cependant ce qui est mortel ne pouvait nuire en rien à ce qui est immortel, car (le Verbe) est impassible. Plus encore, il demeure tout à la fois impassible et destructeur de la mort²³, car lui, que l'on arrêta, il était plus fort que ceux qui l'arrêtaient²⁴ en raison du Verbe immortel qui lui était uni, lui par qui fut aussi anéantie la mort²⁵. Et de même que la cire qui fond au feu²⁶ disparaît, ainsi se comportaient merveilleusement ces (deux) réalités²⁷. En effet, le Verbe immortel uni à son corps portait assistance²⁸ à la nature corruptible, de même que les ténèbres sont éclairées par la lumière, et que celui qui est inférieur peut être béni, sans opposer de résistance, par celui qui lui est supérieur²⁹.

II. – DEUXIÈME PARTIE DU FLORILÈGE

La seconde partie du florilège christologique, dont chacune des sections est mise comme les précédentes sous le nom d'Athanase d'Alexandrie, occupe les pages 102–140 du manuscrit *Galata 54*. Elle constitue un ensemble différent de la première partie (p. 61–102), pour les raisons que nous avons indiquées dans l'article des *Mélanges Guillaumont*¹, et que nous reprenons afin de mettre en évidence le caractère propre de ces pages du florilège.

Le lemme introduisant chaque œuvre attribuée à Athanase, de laquelle sont extraits les divers fragments, est visualisé par un chiffre transcrit dans la marge extérieure du folio. La numérotation des œuvres auxquelles il est fait appel dans cette deuxième partie est la suivante: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12. Les sections 7 et 8 font donc défaut, sans que l'on puisse invoquer la possibilité de lacunes dans le *Galata 54* entre les sections 6 et 9: la section 6 s'achève normalement à la page 112 du manuscrit sur laquelle débute la section 9. Ces divisions reflètent un dossier athanasien de douze œuvres, dont dix seulement ont été utilisées dans cette seconde partie du florilège. Si l'on ajoute ces dix œuvres aux cinq de la première partie non reprises dans la seconde, ainsi qu'aux deux auxquelles le compilateur n'a pas fait appel, l'on aboutit à un total de dix-sept œuvres, c'est-à-dire le contenu même du premier corpus des œuvres d'Athanase d'Alexandrie traduit en arménien². Le *Galata 54*, compilation déjà précieuse à bien des titres³, revêtirait encore un intérêt nouveau: les quatorze traités représentés dans ses pages constitue-

²⁰ Հուգանապարհորդութիւն-Zugačanaparhordut'iwn, συνοδία, σύζευξις, en grec. Pas d'emploi de ces termes grecs dans l'œuvre d'Athanase si l'on se réfère au *Lexicon Athanasianum*, ni pour le vocabulaire de l'union hypostatique selon Lampe (p. 1278 et 1334).

²¹ *irac'*, terme très vague en arménien (τροπος?).

²² *Charneal*; voir supra, p. 12, note 50.

²³ Cf. 2 Tm 1,10.

²⁴ Cf. Jn 18,6.

²⁵ Cf. 1 Co 15,26.

²⁶ Cf. Ps 67,3; κηρός, rien dans le *Lexicon Athanasianum* et Lampe qui suggère le réemploi de ce thème dans les écrits patristiques.

²⁷ *Irk'*, comme précédemment (voir note 21).

²⁸ ὀφειλεῖν.

²⁹ La même formule se trouve dans la *Lettre 3* de Grégoire de Nysse (éd. G. Pasquali, *Gregorii Nysseni Opera*, t. VIII/2, Leiden, 1959, p. 25, l. 7–8).

¹ Cf. *Mélanges Guillaumont*, p. 163–164.

² Cf. Tayec'i, S. *At'anasi*, p. V–VI; K. Zarbhanalian, *Catalogue des anciennes traductions arméniennes* (IVe–XIIIe s.), Venise, 1889, p. 287–288.

³ Pour les fragments conservés des œuvres d'Irénée, du Pseudo-Clément, d'Hippolyte (cf. *Mélanges Guillaumont*, p. 163, notes 1, 3 et 4).

raient, à trois œuvres près, l'ensemble des textes qui auraient fait connaître en Arménie, au Ve siècle, une pensée christologique considérée comme celle d'Athanase d'Alexandrie.

Voici l'analyse des différentes sections des pages 102–140 du *Galata 54*. Nous faisons précéder chacune d'elles d'un chiffre arabe qui fait suite à ceux de la première partie du dossier publié dans les *Mélanges Guillaumont*⁴.

IIe Partie: pages 102–140.

7° – pages 102–112: *Sur l'Incarnation du Fils et la Sainte Trinité: (De Incarnatione et Contra Arianos* de Marcel d'Ancyre; CPG 2806; PG 26,984–1028). Le texte arménien a été publié par Tayec'i, *S. At'ansi*, p. 27–56, où, contrairement à ce que nous avons constaté pour la cinquième section (dont les fragments sont extraits également d'un *de Incarnatione*; voir supra, p. 8), nous retrouvons les onze fragments de ces pages 102–112. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 46, n° 10), signale l'existence de cette oeuvre dans le manuscrit *Vienne Méchitharistes 629* (XIXe siècle). Nous donnons les variantes par rapport à l'édition Tayec'i, avec la traduction de celles qui modifient le sens du texte.

«1. De saint Athanase, évêque d'Alexandrie. *Sur l'Incarnation du Fils et la Sainte Trinité.*»

1er fragment (Tayec'i, p. 27, 6–28, 12)

Tayec'i

p. 27,6

p. 27,7

p. 27,8

p. 27,14

p. 28,5

p. 28,10

Galata 54

չարարուեստաբանքն

զատուածային գիրս

զմարդկային զբանսն

գրեցել ոյն

չարչարանսն

զնոյնն . . . եթէ

2e fragment (Tayec'i, p. 29,20–32,17)

Tayec'i

p. 29,24

p. 29,25–26

p. 29,32

p. 30,8

p. 30,10

p. 30,23

p. 30,24

p. 30,30

p. 31,1

p. 31,10

p. 31,11

p. 31,27

p. 31,28/29

p. 32,1

p. 32,12

Galata 54

որպէս զմարդ

որպէս զմարդ

Աստուած, Աստուած իմ

որք

վասն նորա

Աստուծոյ

զմարմինն

եթէ

աստուածային գիրն

եթէ էառ

ասէ եւ ոչ

արտասուք

մկրտութիւնն

խրատն

գալոցն է

3^e fragment (Tayec'i, p. 33,16–35,30)

Tayec'i

p. 33,18

p. 33,27

Galata 54

մարմնական

մի սպանաներ om.

p. 33,29–30

p. 34,13

p. 34,25

p. 35,16

p. 35,26

p. 35,26

ի մանկութենէ . . .

. . . իցեմ, om.

աւր. զի ի

ծնեալն

տնաւրէնութեանն

ամենեքին որդիք Աստուծոյ

զամենեսին

4^e fragment (Tayec'i, p. 37,18–39,7)

Tayec'i

p. 37,30–38,5

p. 38,6–16

p. 38,22

p. 38,24

p. 38,25–26

p. 38,30

Galata 54

Incipit et desinit seulement

Incipit et desinit seulement

զիառս

Տէր Աստուծոյ

եւ Դաւիթն

Նայեաց loco Հայեաց

5^e fragment (Tayec'i, p. 39,14–40,12)

Tayec'i

p. 39,15–16

p. 39,17

p. 39,20

p. 40,6

p. 40,10

Galata 54

յարուցից զսա

եւ այլ ուր ասէ

Որդի գոլ

թէ էառ ասէ Որդի

զաւրութեանն

6^e fragment (Tayec'i, p. 40,18–30)

Tayec'i

p. 40,23

Galata 54

յայտ է եթէ

7e fragment (Tayec'i, p. 45,2–45,8)

Tayec'i

p. 45,2

Galata 54

զգեցեալ զՔրիստոս

են զգեցեալ, եւ որք զՔրիստոս են

զգեցեալ զՀայր են զգեցեալ . . .

. . . ceux qui sont revêtus de l'Esprit ont

revêtu le Christ, et ceux qui ont

revêtu le Christ ont revêtu le Père.

այսուիկ loco այսմիկ

զգեցեալ են

p. 45,5

p. 45,6

8e fragment (Tayec'i, p. 45,29–46,11)

Tayec'i

p. 46,7–8

Galata 54

զոր եւ տաց, om.

9e fragment (Tayec'i, p. 49,13–50,6)

Tayec'i

p. 49,14

p. 49,15

p. 49,20

p. 49,20

p. 49,26

Galata 54

թէ om.

զայս եւ

Հոգւոյ

ասէ om.

բայց loco բաց

⁴ Cf. *Mélanges Guillaumont*, p. 165–171.

p. 50,1
p. 50,3
p. 50,6

դՀոգի
յաղքատութիւնն
եւ Աստուած

10° fragment (Tayec'i, p. 51,23–52,6)

Tayec'i
p. 51,30
p. 52,2

Galata 54
իւրոցն անդամոց
հնազանդեալք

11° fragment (Tayec'i, p. 52,15–56,3)

Tayec'i
p. 52,24
p. 53,1

Galata 54
ուռնայնացոյցն
որ է մարմնոյ,
զմարդկայինն զհասարակաց
մարդոյ ասէ, եւ աստուածային զփրկչին
զկաման, քանզի աստուածային նորա ասէ, եւ
ինչ որ աստուածային:
(passage absent aussi du texte
grec, PG 26,1021B): (... la
volonté) qui est celle de la chair,
est dite humaine, commune aux
hommes; et divine, la volonté
du Sauveur, car sa (volonté est)
celle de Dieu ...

p. 53,5
p. 53,8

երկեաւ ասէ
այլ մարդկան. այսպէս եւ
աստանաւ իմանի. քանզի եղեաւ
նմանութեամբ մարդկան.
հրաժարէ ...

(passage absent de l'édition
Tayec'i, mais existant dans
le texte grec, PG 26, 1021 C 3–4)

p. 54,6
p. 54,26
p. 54,31
p. 55,8
p. 55,8
p. 56,3

զլինելն իւր մարդ
ի կուսէ
փառաբանէին loco փառաւորէին
եւ om.
իսկզբանն
էութենէ ծնեալ

8° – pages 112–114: *Exposé (de la foi) apostolique sur la divine incarnation du Verbe de Dieu* (= *ad Iouianum* d'Apollinaire de Laodicée: CPG 3665; PG 28, 25–29). Le texte arménien a été édité par Tayec'i, *At'anasi*, p. 281–283. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 48, n° 20, et p. 50, n° 5, signale l'existence de cette œuvre dans les deux manuscrits *Vienne Méchitharistes* 629 (XIXe s.) et 648 (XIIIe–XIVe s.). La *Racine de la Foi*, florilège christologique compilé au XIIIe siècle, conserve des fragments de ce texte, ainsi que le *Girk' T'h'oc'* et le *Contra (eos qui dicunt) duas naturas* de Timothée Aelure. (Voir les références dans Thomson, *Quotations*, p. 186, n° 1; p. 188, n° 12; p. 190, n° 19; p. 195–196, n° 3; p. 198–199, n° 8). Voici l'incipit de cette œuvre d'après le *Galata 54* et les variantes de ce manuscrit par rapport à l'édition Tayec'i (sauf celles qui concernent l'orthographe et la présence ou l'absence de l'article n):

«2. Du même saint Athanase. Exposé (de la foi) apostolique sur la divine incarnation du Verbe de Dieu.»

Tayec'i
p. 281,10

Galata 54

աստուածային առաքեալ
comme l'apôtre de Dieu l'enseigne ...

p. 281,12
p. 281,20
p. 282,4

եւ loco խոստովանիմք

մարդ

եւ ծնեալն սուրբ

om. ի քէն, de toi

որպէս գրեալ է

վասն մեր մարմնով

ո՞ւր են, où est

զամենայն տեղի,

contenant tout lieu

որպէս եւ մեք

զմարմինն

որպէս Տիառն եւ Աստուծոյ

առաքելոյ զոր ասէ

9° – page 114: *Ad imperatorem Iouianum* (CPG 2253; PG 28,532). Le texte arménien a été édité par Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 344. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 49, n° 21 et p. 50, n° 6, signale l'existence de cette version arménienne dans les deux manuscrits de Vienne mentionnés précédemment (voir supra, p. 18). La *Racine de la Foi* conserve des fragments de ce texte (cf. Thomson, *Quotations*, p. 193, n° 27, 29; p. 194, n° 1; p. 195, n° 2). Voici l'incipit du texte et ses variantes par rapport à l'édition Tayec'i:

«3. Du même saint Athanase, à l'empereur Jovien, sur la foi.»

Tayec'i
p. 344,11
p. 344,22

Galata 54

ի սուրբ Հոգին է

առաքեալքն

10° – pages 114–117: *Du traité sur la foi: le Christ est un* (*Quod unus sit Christus*, écrit apollinariste; CPG 3737; PG 28, 121–132). Les cinq fragments conservés dans ces pages du *Galata 54* se lisent dans l'édition complète de l'œuvre par Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 56–63. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 49, n° 22 et p. 50, n° 7, signale l'existence de cette version arménienne dans les deux manuscrits de Venise (voir supra, p. 18). Le *Contra (eos qui dicunt) duas naturas*, la *Racine de la Foi* en possèdent aussi des fragments (cf. Thomson, *Quotations*, p. 187, n° 7; p. 188–189, n° 13; p. 193, n° 29; p. 197, n° 5; p. 197–98, n° 6). Voici l'incipit du texte et les variantes des fragments par rapport à l'édition Tayec'i:

«4. Du même Athanase, du traité sur la foi: *Que le Christ est un* – contre Paul de Samosate – dont voici le début: *Il faudrait que ceux qui se sont écartés déjà de l'erreur des païens ...*»

1° fragment (Tayec'i, p. 56,18–57,5), pas de variantes.

2° fragment (Tayec'i, p. 57,18–58,5)

Tayec'i
p. 57,18
p. 57,24

Galata 54

մարմնաւորութիւն

om. տեղի

p. 57,25 *ի մեծ*
p. 57,28 *որոյ*

3e fragment (Tayec'i, p. 59,8–32), pas de variantes.

4e fragment (Tayec'i, p. 60,6–18)

Tayec'i	Galata 54
p. 60,6–7	<i>վասն զի Տէրն մեր</i>
	<i>car notre Seigneur</i>
p. 60,11	<i>խաչէր</i>

5e fragment (Tayec'i, p. 62,20–63,22)

Tayec'i	Galata 54
p. 62,26	<i>om. (զօրէ)</i>
p. 63,22	<i>om. որում . . . ամէն</i>

11° – Pages 117–119: *Nunc anima mea turbata est* (CPG 2161; PG 26, 1240–1244). Le fragment conservé dans ces pages du *Galata 54* se lit dans l'édition complète de l'œuvre par Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 64–67. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 49, n° 23, et p. 50, n° 8, signale l'existence de cette version arménienne dans les deux manuscrits de Vienne (voir supra, p. 18). Voici l'incipit et les variantes du fragment par rapport à l'édition Tayec'i:

«5. *Du même Athanase, de l'homélie sur "Maintenant, mon âme est troublée" (Jean 12,27), dont voici le début: La ressemblance du Seigneur qui nous est un grand secours...*»

Unique fragment (Tayec'i, p. 64,20–67,15)

Tayec'i	Galata 54
p. 66,4	<i>ոչ զի զկամս իմ արարից</i>
p. 66,8	<i>ի կամաց Հաւր որոշեալ</i>
p. 66,11–12	<i>հնազանդութեանս այսմիկ</i>
p. 66,15	<i>ի ժամանակէս</i>
p. 66,17	<i>զի զինչ</i>
p. 66,19	<i>վասն այսորիկ</i>
p. 66,19	<i>աստուածութեանն</i>
թ. 66,28–29 (<i>սնափառութիւն =</i>	<i>անփառութիւն (ἀδοξία,</i>
<i>κενοδοξία)</i>	<i>de PG 26, 1244A14)</i>
p. 67,1–2	<i>վասն զի եղ եւ</i>

12° – pages 119–127: *Sur la manifestation rédemptrice de notre Seigneur. De Incarnatione contra Apollinarium II* (CPG 2231; PG 26, 1132B–1165). Les fragments du *Galata 54* se lisent dans l'édition de Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 68–88, sauf le huitième et le neuvième qui suppléent à l'une des lacunes de l'édition Tayec'i, p. 85,23 (nous éditons et traduisons à leur place ces deux fragments). Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 49, n° 24, et p. 50, n° 9, signale l'existence de cette version arménienne dans les deux manuscrits de Vienne (voir supra, p. 18). Le *Girk' T'h'oc'* (= Livre des lettres) et la *Racine de la Foi* conservent des fragments de cette œuvre (cf. Thomson, *Quotations*, p. 187–188, n° 9; p. 191–192, n° 23; p. 200, n° 12; p. 201–202, n° 14). Voici l'incipit et les variantes du fragment par rapport à l'édition Tayec'i:

«6. *Du même Athanase, du traité sur la manifestation rédemptrice de notre Seigneur Jésus Christ, dont voici le début: Ceux qui ne confessent pas que notre Seigneur Jésus Christ, Dieu et Homme, est un...*»

1er fragment (Tayec'i, p. 69,11–28)

Tayec'i	Galata 54
p. 69,13	<i>Մովսէսի (Moïse)</i>
p. 69,15	<i>(au lieu de այլ ուր: Պաւլոսի, Paul)</i>
p. 69,20	<i>om. գրէ</i>
p. 69,27–28	<i>նոյն ինքն եւ անչարչարելի</i>

2e fragment (Tayec'i, p. 70,6–25)

Tayec'i	Galata 54
p. 70,9	<i>յարգանդի</i>
p. 70,10	<i>զտեսակ</i>
p. 70,16	<i>զաւծումն մարմնի</i>
p. 70,18–19	<i>բաժանել</i>

3^e fragment (Tayec'i, p. 71,3–13)

Tayec'i	Galata 54
p. 71,3	<i>եւ Մանի ասեն</i>

4^e fragment (Tayec'i, p. 73,15–74,4)

Tayec'i	Galata 54
p. 73,18	<i>ի կուսէ</i>
p. 73,27	<i>որպէս եւ</i>
p. 73,29	<i>ոչ մարդոյ առ</i>
p. 73,31	<i>խորհուրդս, Աստուծոյ միածնի</i>
p. 74,2	<i>մարդկան իրակութիւն արացէ</i>

5^e fragment (Tayec'i, p. 76,11–27)

Tayec'i	Galata 54
p. 76,13	<i>թէ եւ որ</i>
p. 76,19–20	<i>խոստովանեցիս Տէր</i>
	<i>զԹիսուս բերանելով քով. եւ...</i>

6e fragment (Tayec'i, p. 78,27–29,12)

Tayec'i	Galata 54
p. 78,32	<i>զբռնաւորութեանն բռնաւոր</i>
p. 79,9	<i>բանսարկութիւն</i>

7e fragment (Tayec'i, p. 79,27–80,15)

Tayec'i	Galata 54
p. 79,28	<i>om. առ</i>
p. 79,32	<i>յարուցեալ, մի է կամք Բանին</i>
	<i>մարմնացելոյ</i>
	<i>unique est la volonté</i>
	<i>du Verbe incarné</i>

8° fragment (Tayec'i, p. 82,30)

Tayec'i
p. 82,32
p. 83,15
p. 84,2
p. 84,3
p. 84,11-12
p. 84,16
p. 84,24

Galata 54
om. եւ
om. ըստ
ոչ որպէս
հաւանելոյ
վաստակիցէ
գրէ
om. եւ

Le texte de Tayec'i est mutilé (p. 85,23). Dans cette lacune s'insère tout le texte arménien ci-dessous du *Galata 54* (p. 124-126) dont la finale n'assure pas la jonction avec le texte de Tayec'i (p. 85,23-24); entre le desinit du *Galata 54* et la reprise du texte de Tayec'i (p. 84,23-24) fait défaut le passage PG 26, 1160C9-1161C2. Le texte arménien suivant est une traduction fidèle du texte grec (PG 26, 1156C8-1160C9). Nous transcrivons le texte du *Galata 54*, ne traduisant à sa suite que les deux passages où nous avons noté des différences par rapport au texte grec; ces lectures différentes sont rapportées, on le verra, dans les notes de Migne.

TAYEC'I, p. 85,22; PG 26, 1156C8-1160C9.

«Ոչ որ առնու զնա յինէն, այլ եւ եղից», այսինքն յորոց ցուցանիսն: Վասն այսորիկ՝ հոգւովն Աստուծոյ բռնութիւն մահու լուծանէր, եւ ի դժոխոց յարութիւնն լինէր, եւ ի հոգւոյն աւետարանէր: Իսկ մարմնովն Աստուծոյ ապականութիւնն խափանէր, եւ անապականութիւնն ի թաղման ցուցանիւր: Որպէս զի ոչ մարդ յԱստուծոյ որոշէր, եւ ոչ Աստուած առ մարդ թողանիլ պատմէր, եւ ոչ մեռելութիւնն եւ հոգւոյն որոշումն Աստուծոյ ի մարմնոյն էր փոխակցութիւն, այլ հոգւոյ ի մարմնոյ որոշումն. քանզի մերս մահ անդ գերեալ լինէր: Իսկ եթէ Աստուած որոշեցաւ ի մարմնոյն, եւ մեռելութիւնն ցուցանիւր, զիա՞րդ մարմինն որոշեալ յանապականէն Աստուծոյ՝ զանապականութիւնն ցուցանէր, զիա՞րդ եւ Բանն ի դժոխոց վերայ զյարձակելն առնէր: Մի՛ թէ գուցէ ինքն փոխանակ մերոյս անձին յառնէ, զի մերոյս յաւժարութեան պատկեր պատշաճիցէ: Եւ զիա՞րդ վարկանին յաղաքս Աստուծոյ զայս ածել զմտաւ: Անհամաձայն է այժմ գրոց սրբոց սահմանդ ձեր, եւ անպատշաճ տնաւրէնութեան լցելոյ իմացուածդ ձեր: Եւ «Նիստ ընդ աջմէ իմմէ», ոչ մարդոյ է, այլ Աստուծոյ: Այլ վասն զի Աստուծոյն՝ մարդոյ եղեւ պատիւ, զի եւ մարդոյն պատիւ՝ Աստուծոյ պատիւ համարեցի, ասացաւ. «Նիստ ընդ աջմէ իմմէ», եւ «Փառաւորեալ՝ զիս Հայր առ ի քէն փառաւրդ»: Ոչ որոշեալ ի փառացն՝ զայս ասէ, այլ յանփառ մարմնի եղեալ, զի ցուցցէ ոչ որոշեալ յԱստուծոյ փառացն զմարդոյն կերպարան, այլ զայն ցուցեալ: Վասն որոյ ասէ. «Եւ փառաւորեցի եւ դարձեալ փառաւորեցից», մի փառս ցուցանէ, եւ նախ քան մարմինն եւ մարմնովն, որպէս ասէ առաքեալ. «Այնքան լաւագոյն եղեալ քան զհրեշտակս, որքան վեհագոյն քան զնոսա անուռ ժառանգեաց. քանզի ցո՞վ երբեք ասաց ի հրեշտակաց նիստ ընդ աջմէ իմմէ»: Ոչ ամենայն իրաւք արարիչն հրեշտակաց՝ Բանն լաւագոյն եղեւ, որպէս քան զնվաստագոյնս. այլ զոր ի նմայն ծագեալ ծառայի կերպարան լաւագոյն քան զհրեշտակս, կամ եւ քան զամենայն արարածս ցուցեալ. վասն զի պատկեր գոյով Աստուծոյ աներեւութի՝ անդրանիկ ամենայն արարածոցս եղեւ, որպէս գրեալ է յաւետարանս. «Մինչեւ ծնաւ զՈրդին իւր զանդրանիկ»: Վասն որոյ եւ նովաւ արարան ամենայն, եւ ի նմա չարչարանքն եղեն. եւ նա է ազատիչ չարչարացն եւ մահու: Եւ նովաւ ամենայն եղեւ, եւ նա է գլուխ մարմնոյ եկեղեցւոյ, որ է անդրանիկ ի մեռելոց, զի եղիցի ասէ յամենայն ինքն յառաջացեալ:

Արդ զիա՞րդ զարարիչն բանական մարդ լինել. եւ զիա՞րդ անփոփոխելի եւ անայլայլելի, եւ ոչ զբանականն ծառայի կերպարան հաստատեալ լինել մարդ, զի եւ Բանն անփոփոխելի մնալով որ էրն, եւ բանական մարդ ի յերկրի երեւեցի, Աստուած գոյով: Քանզի երկնաւոր մարդ Տէրն, ոչ ի յերկնից զմարմինն ցուցեալ, այլ զոր ի յերկրէս, երկնային հաստատեալ: Վասն

որոյ եւ որպէս երկնաւորն այսպիսիք եւ երկնաւորքն, եւ զորս ինչ ի նոցանէ զհաղորդութիւնն սրբութեան եւ նմանութեան մարմնոյ: Այլ դարձեալ ասիցէք զիա՞րդ զՏէրն փառաց խաչեցին, այլ ոչ զԲանն խաչեցին: Քաւ լիցի, այլ զԲանն արհամարհեցին, զմարմին Բանին ի խաչին բեւեռեալ: Քանզի Աստուած էր որ արհամարհեցաւ, մարմնոյ Աստուծոյ եւ հոգւոյ՝ չարչարանքն եւ յարութիւնն եղեւ: Վասն այսորիկ ասէր ցհրէայն Տէրն. «Լուծէ՛ք զտաճարս զայս եւ յերիս աւուրս յարուցից զսա», որպէս ասէ մարգարէն. «Փոխանակ զի ի մահ մատնեցաւ անձն նորա», եւ ոչ ինքն Բանն: Եւ Յովհաննէս ասէ. «Նա զանձն իւր ետ վասն մեր»: Արդ՝ զիա՞րդ զաւրեցին հրէայքն լուծանել զտաճար Աստուծոյ, եւ զանլոյծ խառնումն մարմնոյն առ Բանն եղեալ որոշել, եթէ ըստ ձեզ, զայս աւրինակ ունէր մարմնոյն մեռանելն: Քանզի եւ ոչ մեռանէր մարմինն նորա, եթէ ոչ էր որոշեալ յուժեղէ. զի թէ ոչ լուծումն էր եղեալ, եւ ոչ մահ լինէր, եւ եթէ մահ ոչ եղեւ, եւ ոչ յարութիւնն եղեւ: Արդ տո՛ւք զլուծումն եւ զորոշումն որ ի մարմնոյն եղեալ, որպէս գրեալ է յաւետարանն, թէ «խոնարհեցուցեալ զգլուխն աւանդեաց զոգին»: Գիտասցո՛ւք զոր հոգի կարծեցէք որոշեալ ի մարմնոյն, եւ զմեռելութիւնն եղեալ: Քանզի ասացէք, թէ մարմին անհնազանդ խառնեաց իւր Բանն, եւ եցոյց զարդար եւ բանականն եւ կատարեալն մարդ: Արդ եթէ Բանն որոշեցաւ ի մարմնոյն, եւ այսպէս եղեւ մեռելութիւն, յԱստուծոյ վերայ զաւրացան հրէայքն, լուծեալ զանլոյծն խառնումն: Եւ ոչ մերս մահ եղեւ անդ, թէ Աստուծոյ որոշեալ ի մարմնոյն եղեւ մեռելութիւնն: Զիա՞րդ եւ մարմինն յորոշել անապականին Աստուծոյ՝ անապական մնաց:

Traduction des passages arméniens différents du texte grec:

- PG 26, 1156C (début du paragraphe 15): «C'est pourquoi l'empire de la mort était détruit dans l'âme de Dieu, et la résurrection des enfers avait lieu, et elle était annoncée à l'âme (hngwnjñ-hogwoyn, confusion fréquente avec hngwngñ-hogwoc'n, aux âmes). Et dans la chair de Dieu la corruption était abolie, et du tombeau resplendissait l'incorruptibilité, de sorte que l'homme n'était pas séparé de Dieu, ni Dieu de Dieu.»
- PG 26, 1157C (début du paragraphe 16): «Pourquoi donc le Créateur s'est-il fait homme raisonnable?» (l'omission en arménien semble provenir d'un saut du même au même λογικῶν... λογικόν).

9° fragment – Il se situe à nouveau dans la lacune de l'édition Tayec'i, p. 85,23, et correspond au texte de Migne, PG 26, 1161B7-1161C1, vis-à-vis duquel il ne présente aucune variante:

Յետ սակաւուց:

Իսկ ի մերումս կերպի եղեալ, զմերս անդ գրէր զմահ. զի նովաւ եւ զմերս պատշաճեցէ յարութիւն, ի դժոխոց հոգի, ի թաղմանէ մարմին ցուցանելով, որպէս զի մահուամբ լուծցէ զմահ՝ ցուցմամբ հոգւոյ, եւ ի թաղման խափանեցէ զանապականութիւնն թաղմամբ մարմնոյ, ի դժոխոց եւ ի թաղմանէ զանմահութիւնն եւ զանապականութիւնն ցուցանելով, կերպիւն որ ըստ մեզ ընդ մերն գնացեալ ճանապարհ, եւ ի վերայ մեր գեղեալն բռնութիւն լուծեալ: Եւ այս էր սքանչելին, քանզի այս եղեւ չնորհն:

10° fragment (Tayec'i, p. 86,7-87,18)

Tayec'i
p. 86,25

Galata 54
կազմութիւնն

13° – pages 127-128: *De la lettre à Libère (Contra theopaschitas* de Marcel d'Ancyre; CPG 2805; PG 28, 1444-1445). Le texte arménien a été édité par Tayec'i, S. *At'anasi*, p. 117, 16-118,22. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 45, n°7 et p. 50, n° 3, signale l'existence de cette version arménienne dans les deux manuscrits de Vienne. Voici l'incipit et les variantes du fragment par rapport à l'édition Tayec'i:

«9. Du même saint Athanase, de la lettre qu'il écrivit à Libère, évêque de Rome, à sa demande: Un Dieu, immortel...»

Tayec'i
p. 117,16
p. 117,17

Galata 54
om. է
և Աստուած Յակոբայ

- 14° – pages 128–129: *Sur la Sainte Trinité* (*Expositio fidei* de Marcel d'Ancyre; CPG 2804; PG 25,200–208). Le texte, une recension courte, provenant du manuscrit *Venise Mékhitaristes 818* (XIIe s.), a été publié par Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 119–123. Une recension longue, mais débutant de la même façon que la précédente, a été publiée par Casey, *Letter to the Antiochenes*, d'après les manuscrits *Vienne Méchitharistes 629* (XIXe s.) et 648 (XIIIe–XIVe s.) (cf. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 46, n° 8 et p. 50, n° 4). Nous donnons l'incipit et les variantes des deux fragments du *Galata 54* par rapport à l'édition Tayec'i à laquelle ils correspondent.

«10. Du même Athanase, du traité sur la Sainte Trinité, dont voici le début: Nous croyons en un seul Dieu.»

1er fragment (Tayec'i, p. 119,22–120,10)

Tayec'i
p. 119,24–120,1

Galata 54
յաւիտեանց

2er fragment (Tayec'i, p. 122,5–123,15)

Tayec'i
p. 122,31

Galata 54
մարմնապէս ի
ծիսուս գրեալ է
(Tout ce qui a été écrit de la
création, l'a été de Jésus,
selon le corps; cf. PG 25, 205C)
գոր loco եւ

p. 122,33

- 15° – p. 129–132: *Epistula ad Adelphium* (CPG 2098; PG 26, 1072–1084). Le texte a été publié par Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 124–133. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 45, n° 6 et p. 50, n° 14, signale l'existence de cette œuvre dans les deux manuscrits de Vienne. Le *Livre des Lettres* et la *Racine de la Foi* conservent des fragments de ce texte (cf. Thomson, *Quotations*, p. 186, n° 5; p. 189–190, n° 17; p. 191, n° 22; p. 196–197, n° 4; p. 198, n° 7 et p. 200, n° 11). Voici l'incipit du *Galata 54* et les variantes des quatre fragments par rapport à l'édition Tayec'i:

«11. Du même saint Athanase, de la lettre à l'évêque Adelphius.»

1er fragment (Tayec'i, p. 126,20–128,17)

Tayec'i
p. 126,26
p. 126,27–28
p. 126,31
p. 127,31
p. 128,10

Galata 54
եւ առ ի Բանէն
երկրպագել կամեցեալք
այնպէս է
եւ ոչ նուազ
om. ամէն

2° fragment (Tayec'i, p. 129,25–131,9)

Tayec'i
p. 129,30
p. 130,6

Galata 54
ուր եան եմ
արդ նոցա...
եւ որ յառաջագոյն
լիցին. զի

p. 131,4

3° fragment (Tayec'i, p. 132,2–18), pas de variantes.

4° fragment (Tayec'i, p. 133,14–24)

Tayec'i
p. 133,18

Galata 54
om. ի

- 16° – p. 132–140: *Disputatio contra Arium* (CPG 2250; PG 28,440–501). Le texte a été publié par Tayec'i, *S. At'anasi*, p. 134–190. Casey, *Armenian Manuscripts*, p. 46–47, n° 12–13 et p. 50, n° 12, signale l'existence de cette œuvre dans les deux manuscrits de Vienne. La *Racine de la Foi* possède des fragments de ce texte (cf. Thomson, *Quotations*, p. 193, n° 28 et p. 195, n° 2). Voici l'incipit du *Galata 54* et les variantes des six fragments par rapport à l'édition Tayec'i:

«12. Du même Athanase: de ses controverses avec Arius, sur la divinité du Fils, dont voici le début: Par la Providence de Dieu, je suis arrivé...»

1er fragment (Tayec'i, p. 152,12–153,12)

Tayec'i
p. 152,26

Galata 54
ասաց

2° fragment (Tayec'i, p. 154,21–156,4)

Tayec'i
p. 155,1
p. 155,4
p. 155,18

Galata 54
առակի loco աւրինակի
om. որ
առնու loco ունի

3° fragment (Tayec'i, p. 156,15–158,27)

Tayec'i
p. 156,16
p. 157,19
p. 158,10

Galata 54
ելով loco գով
զեկուցանէ
որդ գրեալ է զայդ
զնորագոյն պատմութիւն
où est écrit ce tout
nouveau récit?

4° fragment (Tayec'i, p. 158,34–159,9) pas de variantes.

5° fragment (Tayec'i, p. 166,2–170,14)

Tayec'i
p. 166,8
p. 167,2

Galata 54
om. որ
եղիցի loco լիցի
եւ եթէ
հաւատայցէք
om. եւ

p. 167,5
p. 168,3

p.168,13	ի loco զի
p. 169,1	ո՞ր
p. 169,3	զգաւորութիւն հայր
p. 169,19	առ հրէայսն
p. 169,21	ասէ, եւ Տէր
p. 169,22	առ կրօնքն ասէ
p. 169,23	նորա պատասխանեալ
p. 169,24	զղջացեալ
p. 170,8	երեւոյցի
p. 170,9	պատուոց

6e fragment (Tayec'i, p. 179–31–181,17)

Tayec'i	Galata 54
p. 179,33	լուծանել ահա
p. 180,23	նոցա գիտացեալք
p. 180,26	արկանեն
p. 181,5	քարբակի այգւոյն

Les quatre-vingts pages de textes attribués à Athanase d'Alexandrie par le compilateur du manuscrit *Patriarcat Arménien d'Istanbul Galata 54* comprennent des fragments des œuvres suivantes, citées selon l'ordre où elles apparaissent dans le florilège. Les six premiers textes et leurs inédits ont été analysés ou publiés dans les *Mélanges Guillaumont*¹:

1. *Homilia de passione et cruce Domini* (cf. CPG 2247).
2. *Epistula secunda ad Serapionem* (cf. CPG 2049).
3. *De Incarnatione Domini, contra Apollinarium* (cf. CPG 2231).
4. *Epistula ad Epictetum* (cf. CPG 2095).
5. *De Incarnatione Filii Dei*, connu sous l'appellation *De Incarnatione et contra Arianos* (cf. CPG 2806, mais différent du texte de Tayec'i).
6. *Sermo maior de fide* (cf. CPG 2803).
7. *De Incarnatione Filii Dei et de Sancta Trinitate*, connu sous l'appellation *De Incarnatione et contra Arianos* (cf. CPG 2806, analogue au texte de Tayec'i).
8. *Expositio apostolica de divina Incarnatione Verbi Dei*, connu sous l'appellation *ad Iouianum*, d'Apollinaire de Laodicée (cf. CPG 3665).
9. *Ad imperatorem Iouianum* (cf. CPG 2253).
10. *Quod unus sit Christus* (cf. CPG 3737).
11. *Homilia in illud: Nunc anima mea turbata est* (Jn 12,27; cf. CPG 2161).
12. *De salutari revelatione Domini*, connu sous l'appellation de *De Incarnatione contra Apollinarium* (cf. CPG 2231).
13. *De epistula ad Liberium*, connu sous l'appellation *Contra theopaschitas* (cf. CPG 2805).
14. *De Sancta Trinitate*, connu sous l'appellation d'*Expositio fidei* (cf. CPG 2804).
15. *Epistula ad Adelphium* (cf. CPG 2098).
16. *Disputatio contra Arium* (cf. CPG 2250).

Parmi les quinze œuvres différentes² utilisées pour la constitution du florilège arménien, la critique actuelle établit les distinctions suivantes:

¹ Voir supra, p. 165–171.

² Les fragments rangés sous les numéros précédents 5 et 7 se rapportent à la même œuvre.

1. Sont attribués à Athanase d'Alexandrie, les fragments classés sous les numéros 2, 4, 11 et 15.
2. Sont regardés comme inauthentiques, les fragments classés sous les numéros 1, 3, 9, 12 et 16.
3. Appartiennent à Marcel d'Ancyre les fragments classés sous les numéros 5, 6, 7, 13 et 14 (5 et 7 provenant de la même œuvre).
4. Sont tirés d'écrits apollinaristes les fragments classés sous les numéros 8 et 10.

Le corpus athanasien entré en Arménie et connu des premiers traducteurs était donc abondamment infiltré de textes inauthentiques qui servirent, sous le nom du grand évêque d'Alexandrie, comme le prouve leur présence dans le *Livre des Lettres*, le *Contre les deux natures* (de Timothée Aelure) et le *Sceau de la Foi*, à l'élaboration de la première christologie arménienne.

INDEX DES RÉFÉRENCES SCRIPTURAIRES

Genèse	3,13: p. 10	Galates
1,27: p. 12	3,13: p. 11	3,13: p. 14
	3,31: p. 10	3,26: p. 14
Isaïe	3,34: p. 10	
9,5: p. 11	6,38: p. 11	Éphésiens
9,6: p. 11	6,51: p. 11	1,7: p. 14
25,9: p. 11	6,62: p. 11	
53,4: p. 14	14,6: p. 14	Philippiens
53,4–5: p. 13	14,18: p. 11	2,6–7: p. 13
53,4–8: p. 14	14,28: p. 11	2,8: p. 14
	18,6: p. 15	4,13: p. 14
Michée		
7,8: p. 11	Romains	1 Thessaloniens
	4,17: p. 14	1,10: p. 9
Psaumes	5,9: p. 9	
2,2: p. 11	6,3: p. 13	1 Timothée
36,40: p. 11	6,9: p. 14	3,16: p. 9
44,7: p. 11	7,24: p. 11	
44,8: p. 11	8,3: p. 12	2 Timothée
67,3: p. 15	8,32: p. 12	1,8: p. 9
81,6: p. 14		1,10: p. 15
94,7: p. 11	1 Corinthiens	
146,6: p. 11	2,8: p. 12	Hébreux
	3,16: p. 11	4,15: p. 14
Matthieu	15,26: p. 9, 15	5,2: p. 14
1,21: p. 11	15,53–54: p. 14	9,14: p. 14
16,16: p. 10	15,54–55: p. 13	
17,5: p. 12		
Marc		1 Pierre
8,29: p. 10	2 Corinthiens	1,4: p. 14
	5,18–20: p. 14	
Jean	5,21: p. 9	
1,12: p. 14	8,9: p. 12	1 Jean
1,14: p. 9, 12, 13	13,4: p. 14	4,2: p. 9